

УДК 94(477)“1919–1920”

Я.Малик

ТОТАЛІТАРНИЙ НАПРЯМ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ У 1919 – 1920 рр. В УКРАЇНІ

На значному фактичному матеріалі досліджено здійснення більшовиками продовольчої політики в Україні в 1919 – 1920 рр., форми і методи її реалізації. Доведено, що її проведення мало тоталітарне спрямування.

Ключові слова: Україна, більшовики, продовольча політика, тоталітарний режим, хлібзаготівлі, комбіді, продовольчі загони.

Історія встановлення більшовиками радянської влади в Україні, здійснення ними своєї політики завжди привертала увагу істориків. Актуальною була діяльність більшовиків серед українського селянства в умовах революції 1917 – 1920 рр. Проте коли питання встановлення радянської влади в українському селі привертало більшу увагу науковців, то напрями і форми здійснення більшовиками своєї політики досліджувалися недостатньо, та й то під впливом ідеологічних догм і чітко визначених наперед висновків. Це, насамперед, стосувалося здійснення аграрної та продовольчої політики. Основою дослідження й створення ідеологічних догм були праці більшовицьких діячів в Україні М. Владимірова, М. Мещерякова, Х. Раковського, Г. Петровського, О. Шліхтера, Я. Яковлева. Досліджували питання й радянські історики В.Борисов, В.Верстюк, С. Гімпельсон, М. Давидов, Л. Зенкова, Ю. Кондуфор, С. Кульчицький, І. Рибалка, Ю. Терещенко, І. Шевченко, І. Хміль. У їхніх працях автори доводили, що продовольчу політику в Україні більшовики здійснювали на засадах принципів “воєнного комунізму”, продрозкладки, хлібної монополії, карткової системи тощо, вона відповідала інтересам трудящих.

Об’єктивніше висвітлювали питання здійснення більшовиками продовольчої політики І. Бокало, О. Войнаренко, П. Мірчук, О. Мищок, В. Сахно, Д. Соловей, М. Стахів. Але загалом до сьогодні питання залишається недослідженим. Тому подальше вивчення продовольчої політики більшовиків залишається актуальним.

Метою статті є об’єктивне дослідження історії здійснення продовольчої політики в українському селі в 1919 – 1920 рр. та її наслідків для селянства.

Радянська влада, встановлена більшовиками наприкінці 1918 р. в Україні, проявила свій тоталітаризм, який яскраво виявився у здійсненні продовольчої політики. Зрештою, продовольчі проблеми й були головною причиною другого наступу більшовиків в Україну. Зруйноване сільське господарство Росії не могло прогодувати державу, тому, скориставшись важким становищем в Україні, більшовики вирішили її окупувати й перетворити на колонію. Про це відверто писала газета “Правда” 1 лютого 1919 р. у статті з красномовною назвою “За хлібом і вугіллям”. А через декілька днів знову нагадувала: “Відновлення в Україні радянської влади обіцяє в найближчому майбутньому досить захоплюючі перспективи для голодуючої Росії” [1].

Організація продовольчих і сировинних поставок в Росію була головним завданням Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Вже наприкінці січня 1919 р. він видав декрет “Про організацію продовольчої справи на Україні”, яким запроваджував

державну монополію на заготівлю продовольчих продуктів – хліба, цукру, солі та чаю – з твердими цінами закупівлі та відпуску. Наркомпродові було доручено організувати в найближчий час державний закупівельний апарат для заготівлі хліба, м'яса, жирів, олії [2]. Таке старання Х. Раковського відразу помітили в Росії. “Правда” у названій уже статті писала: “Радянський уряд України, на чолі якого стоїть вірний борець міжнародного пролетаріату тов. Раковський, буде кращим другом радянської Росії. Вже зараз нам пропонують вивозити хліб, вугілля, цукор, сировину. Для нас, де дорогий кожний кусочок хліба, де крупинка цукру є дорогоцінністю, потрібно, щоб то не стало, привезти те, що пропонують нам наші українські брати”.

Х. Раковський місію пограбування України виконував справно. На Україну були поширені всі основні закони воєнного комунізму з продовольчого питання. Раднарком УСРР 5 лютого 1919 р. ухвалив Декрет “Про відібрання лишків хліба та встановлення твердих цін на них”. Документ передбачав: по-перше, передати в розпорядження республіки всі наявні залишки запасів хліба, залишаючи окремим господарствам необхідну для власних потреб кількість хліба; по-друге, справу вилучення названих залишків доручити Народному комісаріатові продовольства та його органам [3].

Керуючись зазначеним декретом уряду, 6 лютого 1919 р. Наркомпрод УСРР спеціальним наказом визначив, яку кількість насінневого, продовольчого і кормового хліба потрібно залишити на потреби господарства під час відчуження врожаю 1918 р. Зокрема, норму висівання, яку треба було залишити селянину, визначав для кожної губернії губпродком. Для харчування селянину залишали 13 пудів зерна або борошна і 1 пуд круп на душу; на корм худобі – 25 пудів зерна на коня, 5 пудів на лоша, 9 пудів для корови, 5 пудів для свині [4].

У системі заходів щодо вивезення продовольчих ресурсів із України в Росію чільне місце зайняв ухвалений на початку лютого 1919 р. Наркомпродом УСРР Декрет “Про продовольство для РРФСР”, у якому зазначалося, що “Раднарком України невпинно піклується про якнайшвидше та найповніше постачання РРФСР” [5]. З метою створення найсприятливіших умов для нормального постачання продовольчих товарів у РРФСР, припинення спекуляції і зростання цін цей декрет заборонив окремим організаціям і особам нецентралізовану заготівлю і вивезення продуктів та передбачив “ввести справу постачання Півночі в межі організованих заготівель в державному масштабі”.

Питаннями заготівлі та вивезення хліба й інших продуктів харчування постійно цікавився ЦК РКП(б). Наприклад, 19 лютого 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову про продрозкладку в Україні, проект якої був підготовлений А. Цюрупом та обговорений колегією Наркомпроду РРФСР. У постанові урядові України пропонувалося шляхом агітації переконати селян у необхідності запровадження продрозкладки. ЦК зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадає за розкладкою на кожну місцевість. Йшлося також про потребу створення комітетів братньої допомоги робітникам Росії.

Конкретні пропозиції щодо обсягів продрозкладки для України зробив В. Ленін. Він рекомендував визначити максимальний надлишок хліба в Україні у 500 млн пудів, однак для продрозкладки взяти лише п'яту або десяту його частину [6]. Вказівки В. Леніна стали основою для нової постанови ЦК ВКП(б) про продовольчу політику в Україні. Постанова зобов'язувала Наркомпрод України поставити на Північ до 1 червня 1919 р. 50 млн пудів хліба. Однак Наркомпрод України визначив залишки урожаю 1918 р. у 278 780 тис. пудів, але за вказівкою В. Леніна вирішив розверстати половину – 139390 тис. пудів [7]. У такому обсязі Раднарком УСРР декретом від 12.04.1919 р. підтвердив цю розкладку, а

ВУЦВК того ж дня ухвалив декрет про продовольчу диктатуру, за яким Наркомпрод УРСР одержав надзвичайні повноваження на заготівлю та розподіл продовольства і предметів широкого вжитку серед населення [8]. Декрети про продрозверстку і продовольчу диктатуру завершували введення в Україні надзвичайних заходів у продовольчій політиці.

Продовольчу розверстку втілювали в життя силовими методами. Створювався відповідний апарат. У губерніях і повітах організовували продовольчі відділи. Кадрами їх забезпечували здебільшого ЦК РКП(б) і Наркомпрод РРФСР. Протягом січня – березня 1919 р. в Україну прибуло 2700 працівників [9].

Для реалізації продрозкладки селянські господарства були поділені на три категорії: які мали до 5 десятин орної землі (повністю звільнялися від поставки хліба); які мали від 5 до 10 десятин (виконували розкладку за нормою); які мали посівної площі понад 10 десятин (мусили здавати понад норму всю кількість хліба, яка припадала на господарства, що мали до 5 десятин орної землі). Таким чином, це була примусова розкладка хліба за допомогою спеціальних реквізиційних загонів, покликана посилити класову боротьбу на селі.

Опорою більшовиків на селі ставали комітети бідноти (комбіди). Нарком продовольства О. Шліхтер 16 лютого 1919 р., виступаючи на Харківському губернському з'їзді рад, говорив: “До того часу, поки там – на селі ви не проведете принципу класової боротьби, до того часу, поки туди – на село ви сміливо, прямо, відкрито не внесете наш лозунг, нашу соціалістичну ідею, яка говорить про те, що соціалізм може бути здійснений шляхом боротьби класової, бідного проти багатія, шляхом боротьби наймита проти куркуля, до того часу жодна продовольча справа не буде мати жодних практичних результатів. Комітети бідноти – це ті органи, на які продовольчі організації будуть спиратися на селі, витягуючи хлібні залишки із комор куркулів” [10]. Зрештою, О. Шліхтер відкрито висловлювався, що “і примусова розкладка, і настановлення комітетів бідноти – це знову форми громадянської, класової війни” [11]. Революційна доцільність і конечна потреба втягти село в громадянську війну на ґрунті продовольчої справи» давало змогу, як був переконаний О. Шліхтер, розколоти село й позбавити селянина економічної незалежності. Лише тоді там може закріпитися радянська влада.

Комбіди стали власне органами, що вилучали хліб на селі. Поряд із комбідами, конфіскації та реквізиції робили ради. Радам і комбідам у взятті на облік хліба та інших продовольчих продуктів і вилучення їхніх залишків у селян допомагали продовольчі зағони, сформовані з робітників за особистою вказівкою В. Леніна. Вже до кінця березня 1919 р. лише з Москви в Україну прибуло 2700 робітників, які працювали на заготівлі хліба [12]. У травні 1919 р. в Україну ще послали 40 продрозгонів – це понад 1000 робітників [13]. Окрім московських, в Україну за хлібом прибули зағони з Петрограда, Івано-Вознесенська, Кронштадта, Нижньогородської, Владимирської губерній, інших міст.

За ухвалою Наркомпроду УСРР від 04.02.1919 р. такі продовольчі зағони формувалися в Україні. Влітку 1919 р. у них працювало приблизно 5 тис. робітників [14]. Однак ця цифра є заниженою. Окрім центральних установ, десятки продрозгонів відправляли заводи і фабрики, місцеві продовольчі органи. В українське село по хліб їхали як із РРФСР, так із промислових центрів України.

Для заготівлі хліба й інших продуктів харчування у 1919 р. була створена продармія – державне формування за військовим зразком. До квітня 1919 р. вона уже налічувала 2982 бійці, організовані в зағони, якими керували командири і комісари [15].

До літа 1919 р. чисельність продармії була доведена до 5 тис. бійців. У її складі були загони, що прибули з РРФСР та Білорусії. Робітничі загони з метою насильного вилучення хліба окупували всю Україну.

Діяльність продзагонів досить образно і водночас об'єктивно описав зарубіжний історик Ф. Пігідо. “Робилося це часто в такий спосіб: на село налітав каральний загін і починав “викачку” хліба, худоби та іншого”. Горіли хати, лилась кров, розстрілювали “контрреволюціонерів”, й приборкане село під ескортом величезного охоронного загону везло ніби “лишне” на допомогу “революційному місту” [16].

Ради і комбіді, продзагони та продармія, вся ця значна сила грабувала українське селянство. Розкладці підлягали всі продукти харчування і фураж, починаючи від хліба та соломи і закінчуючи медом, маслом, яйцями тощо. Вже в лютому 1919 р. з України було вивезено 175 вагонів хліба. Але це був лише початок. На залізничних станціях у вагони вантажили для відправлення на північ сіль, м'ясо, сало, картоплю, сухі овочі, мило, молочні продукти, різні солодощі та консерви. “Правда”, яка повідомляла про це, писала: “Треба якнайшвидше і в найбільшій кількості одержати з України хліб і м'ясо” [17].

У наступні місяці потік продуктів з України у РРФСР значно зріс. Всього з України до кінця травня 1919 р. було вивезено 4900 вагонів продовольства [18].

Для прискороного вилучення в українського селянства продуктів харчування більшовики організовували найрізноманітніші кампанії: збір хліба для голодуючих дітей півночі, “День хліба для півночі”, “Тиждень червоної армії”, тощо. Однак хліба та інших продуктів на селі було не так багато, як уявляв собі В. Ленін і більшовики. Часто продовольчі загони, прибуваючи в село, вилучати визначений за продрозкладкою хліб, виявляли, що у поміщицьких економія та навіть у заможних селян хліба нема. Його або вивезла гетьманська влада у 1918 р., або власники вчасно продали перед наступом більшовиків. А під час наступу запаси хліба розграбували червоноармійські частини.

У той час, коли більшість продуктів харчування з України вивозили в Росію, населення українських міст буквально голодувало. “Селяни, щоб допекти комуністам, – писала газета у повідомленні з Катеринославщини, – не везуть у город нічого. На базарі нічого не можна дістати, хіба тільки цибулю та молоко. Дорожнеча страшна. В цій найкращій губернії України, де завжди хліб був дешево, тепер ціни піднялися в 60 разів. За пуд борошна платять 600 карбованців. Робітництво страшенно змучене голодом” [19].

Більшовики в Україні у першій половині 1919 р. бажаної кількості хліба не взяли навіть накладенням продовольчої розкладки, яку реалізовували силовими методами шляхом ревізій і конфіскацій. Загалом радянським органам вдалося заготовити замість 178 млн пудів лише 7,5 млн, а вивезти в РРФСР замість 50 млн пудів лише приблизно 3 млн пудів хліба [20].

Надіялися більшовики одержати хліб з України, зібравши врожай 1919 р. Лише з радянських господарств, утворених на базі поміщицьких маєтків, вони планували одержати 44 млн пудів зернових [21]. Окрім того, дозрівав добрий урожай на селянських нивах, на який й розраховували. Були прийняті заходи з організації його збору. Але реалізації цих планів перешкодив наступ денікінських військ.

У період нової окупації України більшовики від методів своєї продовольчої політики не відмовлялися. Повернувшись в Україну на початку 1920 р. і враховуючи високий урожай, що був тоді, наявну кількість хліба в українському селі більшовики визначили в розмірі майже 600 млн пудів. Закон про хлібну розверстку на 1920 р. передбачав, що із визначеної кількості хліба розкладці підлягала четверта частина.

Визначену кількість зернових продуктів треба було здати державі в чотири етапи: до 7 березня 1920 р. – 30%; до 1 червня – 25%; до 15 червня – 35%; до 1 липня – 10%. Поряд із хлібною розверсткою, у 1920 р. була введена також обов’язкова поставка худоби на м’ясо. Селянство України повинно було поставити 218838 голів великої рогатої худоби, 902425 овець, 799797 штук свиней. Окрім того, у вересні було оголошено про обов’язкову поставку 21 891 робочого вола [22].

Однак розміри хлібної розкладки продовольчі органи на місцях часто доводили значно завишеними, і селяни не могли їх виконати. У зведенні з Єлисаветградського повіту на Херсонщині зазначалося, що селянам взагалі не доводили справжні розміри розкладки: “Сьогодні, наприклад скажуть, що за розкладкою треба виконати 5 тис. пудів, завтра назвуть яку-небудь нову цифру” [23]. Розкладка була такою, що її нереально було виконати.

Рік 1919 переконав, що взяти хліб у селянина можна було лише силою. Як висловлювався нарком продовольства УСРР М. Владіміров, “при таких умовах радянській владі лишається один шлях – рішуче, всіма засобами домагатися і досягнути того, щоби встановлена нею розкладка була виконана” [24]. Випробуваням засобом більшовиків для вилучення хліба знову стали продовольчі загони. Всеукраїнським і Реввійськрада Південного фронту 11 січня 1920 р. видали наказ про організацію продовольчої справи на визволеній (тобто зайнятій радянськими військами) території України, згідно з яким загальне керівництво продовольчою роботою й продовольчими загонами в Україні покладалося на об’єднаний продовольчий комітет Південного фронту. Наказ зобов’язував губревкоми, губвоєнкоми, органи радянської влади всіляко сприяти продовольчим загонам. У випадку протидії винних притягували “до суду за всією суворістю законів військового часу” [25].

Більшовики взяла курс на оробітничення продовольчих загонів. Розрахунок був досить простим – голодний робітник ситому селянину товаришем не стане. Про ніяку спільну мову пролетаря із селянином, у якого реквізували результати його праці, бути не могло. У зверненні ЦК КП(б)У зазначалося: “Всі робітничі організації України, фабрики і заводи, залізничні майстерні, профспілки повинні виділити певний відсоток робітників для роботи в галузі продовольчої політики. Якщо це пролетарська маса широким потоком потече на село, то робота з постачання продорганів необхідними продуктами набуде характеру добровільної свідомої повинності трудового селянства, і таким чином, буде надзвичайно полегшена” [26]. Тобто селянин добровільно змушений буде віддати все, щоб врятувати своє життя.

Курс на оробітничення продовольчих загонів затвердив у травні 1920 р. IV Всеукраїнський з’їзд рад. В ухваленій ним резолюції передбачалося послати на продовольчу роботу “тисячі і десятки тисяч передових робітників”. Виконуючи це рішення, ВУЦВК 10 червня 1920 р. звернувся до робітників України стати “на новий бойовий пост на селі” [27]. У той же період ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Південне бюро ВЦРПС циркулярним листом зобов’язали губпарткоми, губвиконкоми і губпрофспілки негайно створити при губернських радах профспілок мобілізаційні бюро. Мобілізаційні комісії повинні були протягом двох тижнів мобілізувати у всіх губерніях 4750 робітників, з яких 25% – комуністи. Із них Луганськ повинен був дати 1500 робітників, Харків і Катеринослав – по 700, Миколаїв і Одеса – по 500, Полтава і Кременчук – по 400, Чернігів – 200 [28].

У вересні 1920 р. в Україні більшовики оголосили мобілізацію під лозунгом “Похід на куркуля”. Відповідно село практично перетворилося на фронтову зону, куди було

кинуто, поряд із продовольчими загонами, і регулярні військові частини. Значно збільшилася кількість продовольчих загонів на селі в період проведення “Продовольчих тижнів”, які нерідко переростали у місячники. Всього для реалізації розкладки, вилучення хлібних та інших продовольчих продуктів в села України в 1920 р. було послано майже 39 тис. осіб, із них комуністи становили 26,9%, співчуваючі їм – 12,3%, робітники – 24,3% [29].

До системи продовольчих органів була включена й споживча кооперація. Зокрема, у жовтні 1920 р., за згодою Наркомпроду, їй було доручено завдання приймати, вести облік і зберігати зерно, вилучене у селян за продрозкладкою.

Хліб у селян вилучали частково за цінами у 6–7 разів нижчими від ринкових, а в більшості – взагалі безплатно. Це викликало рішучий опір селянства, воно намагалося не виконувати розкладки. До кінця липня 1920 р. кількість зібраного більшовиками хліба не перевищувала 10% визначеної норми. Тому більшовики, щоб таки виконати план розкладки, почали застосовувати до селянства масові репресії, кваліфікуючи його як такого, що не розуміє поставлених перед ним радянською владою завдань. Одним із методів, за допомогою якого заставляли селян здати норми розкладки, було взяття заручників, яких мали право брати комітети бідноти та продзагони.

Селянство, відчувши силу більшовицької репресивної машини, віддавало все, щоб урятувати своїй односельчан, рідних і близьких, яких взяли заручниками. Так було по всій Україні, де у селян забирали практично все. “Забирають коней, скот, масло, сало, яйця, курей, свиней, овець, одяждо, полотно, сорочки, простирадла”, – доповідав емісар уряду УНР П. Феденко [30].

Загалом за 1920 р. за допомогою жорстоких силових методів продрозкладку було виконано на 70%. У селян було вилучено 71512,3 тис. пудів хліба [31]. Окрім зерна, з України вивозили засоби його виробництва – плуги, борони, сівалки та інші сільськогосподарські машини.

Селяни по-різному протестували проти методів продовольчої політики, яку застосовували більшовики в 1919 – 1920 рр. Як зазначав М. Владіміров на V Всеукраїнському з’їзді рад, для селян не було нічого більш ненависного, ніж продовольчі агенти, тому частими були випадки їх фізичного знищення. Лише в Катеринославській губернії протягом 1920 р. було вбито 146 продпрацівників, а в Україні загалом – 1071 [32]. Жертви серед селян були незрівняно більшими.

Така політика більшовиків викликала протест передових людей того часу. На захист селянства став письменник В. Короленко. У листі до Л. Лунагарського восени 1920 р. він писав: “Кожен землероб бачить тільки, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб у ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії й Україні “гартованим залізом”, спалюєте цілі села і радієте з успіхів продовольчої політики” [33].

Як наслідок такої політики, з середини 1920 р. в Україні намітилася досить чітка тенденція до зменшення посівних площ, що могло вплинути на розмах і результати продовольчої програми більшовиків. Щоб не допустити цього, 10 серпня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, якою оголосив обов’язковим засів усіх площ, найперше озимих зернових, бойовим державним завданням усіх органів влади, насамперед волосних і сільських. Причини зменшення посівних площ він пояснював “хлібним небажанням злочинних куркульських елементів засівати свої земельні ділянки”, однак змушений був також визнати, що у частини селянства нема насінневого матеріалу [34]. Продовольчі загони вимели у селянина все до зернини.

Це були тільки зовнішні причини. Їхня глибинна суть, поряд із наслідками світової війни, полягала в економічній політиці більшовиків в українському селі. По-перше, це була політика комбідів і коннезамів, що руйнували те досить міцне селянське господарство, що раніше було одноосібним і більшою мірою, ніж інші господарства, доставляло хліб на ринок. Боротьба з аграрним капіталізмом значно зменшила економічні ресурси і можливості села та стала причиною кризи в сільському господарстві. По-друге, в умовах воєнного комунізму в селянина внаслідок порушення старих форм землекористування і старих форм господарювання (ліквідація приватної власності на землю) зник економічний стимул. По-третє, занепали товарно-грошові й ринкові відносини. Селянське господарство перетворилося в маленький острівець, відірваний як від ринку, так і від єдиної системи народного господарства. А загалом селянину стало не вигідно працювати на державну монополію.

Отже, більшовицька продовольча політика була побудована на системі пограбування українського селянства. Вона призвела до його занепаду. Проте водночас спричинила широкий протест, що вилився в масову антибільшовицьку боротьбу проти колоніального гніту і пограбування своєї землі.

Література

1. Правда [Текст]. — 1919. — 4 февр.
2. Известия (Екатеринослав) [Текст]. — 1919. — 4 февр.
3. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України [Текст]. — 1919. — № 4. — С. 97.
4. Известия Наркомпрода Украины [Текст]. — 1919. — № 3/4. — С. 67, 68.
5. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України [Текст]. — 1919. — № 5. — С. 67, 68.
6. Ленін В. І. Про Україну [Текст] / В. І. Ленін. — К. : Держполітвидав України, 1977. — С. 484.
7. Давыдов М. И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и советского государства в годы гражданской войны (1917 – 1920) [Текст] / М. И. Давыдов. — М. : Мысль, 1971. — С. 148.
8. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України [Текст]. — 1919. — № 36. — С. 524—526.
9. Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917 – 1920) [Текст] / В. І. Борисов. — Луганськ : Ред.-вид. відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. — С. 85.
10. Роботы Харьковского губернского съезда Совета рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г. [Текст]. — Х. : Центропечать, 1919. — С. 61.
11. Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни [Текст] / О. Г. Шліхтер. — Х. : Протерав, 1932. — С. 249.
12. Рибалка І. К. Відновлення радянської влади на Україні (1918 – 1919) [Текст] / І. К. Рибалка. — Х. : Облвидав, 1957. — С. 233.
13. Продовольственное дело (Харьков) [Текст]. — 1919. — 2 мая.
14. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. [Текст] / Ю. Ю. Кондуфор. — Х. : Вид-во Харківського ун-ту, 1953. — С. 45.
15. Там само. — С. 46; 49.
16. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 1930 роках [Текст] / Ф. Пігідо. — Мюнхен : Інституту для вивчення СРСР, 1956. — С. 14.

17. Солвоей Д. Ф. Україна в системі советського колоніалізму [Текст] / Д. Ф. Соловей. — Мюнхен : Ін-т для вивчення СРСР, 1959. — 20 с.
18. Центральний державний архів вищих органів України, ф. 1738. — оп. 1, спр. 95, арк. 105.
19. Визволення 1919 [Текст]. — 24 черв.
20. Шлихтер А. Город и деревня в продовольственном вопросе [Текст] / А. Шлихтер. — Х. : Всеукраїнське видавництво, 1920. — С. 20.
21. Центральний державний архів вищих органів України, ф. 1113, оп. 1, спр. 19, арк. 7.
22. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые пробелы истории [Текст]. — К. : Наукова думка, 1991. — С. 159.
23. Держархів Миколаївської області, ф. 916, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 4.
24. Владіміров М. Продовольча політика радянської влади на Україні [Текст] / М. Владіміров. — Х. : Всеукраїнське видавництво, 1920. — С. 13.
25. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920) [Текст] : зб. док. і матер. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957. — С. 45, 46.
26. Известия Екатеринославского губревкома [Текст]. — 1920. — 18 янв.
27. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920)... — С. 101.
28. Там само. — С. 111, 112.
29. Державний архів вищих органів України, ф. 340, оп. 1, спр. 36–38, арк. 7; спр. 5808, арк. 4.
30. Центральний державний архів вищих органів України, ф. 1092, оп. 2, спр. 733, арк. 233.
31. Великий жовтень і громадянська війна на Україні [Текст] : енциклоп. словн. — К. : УРЕ, 1987. — С. 451.
32. Отчет народного комисариата продовольствия УСРР, 1920 г. [Текст]. — Х. : [б. и.], 1921. — С. 3.
33. Короленко В. Письма к Лунагарскому [Текст] / В. Короленко. — Париж : Задруга, 1922. — С. 44.
34. Центральний державний архів вищих органів України, ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 130.

Ya. Malyk

TOTALITARIAN CHARACTER OF FOOD POLICY OF BOLSHEVIKS IN 1919–1920 IN UKRAINE

On the significant factual material Bolsheviks food policy implementation in Ukraine in 1919 - 1920's, as well as forms and methods of its realization are studied. It is proved that its implementation had a totalitarian character.

Key words: Ukraine, the Bolsheviks, food policy, totalitarian regime, grain procurement, Committees, food groups.